

ઈવા ડેવ

(જન્મ : 5-3-1931; અવસાન : 27-9-2009)

‘ઈવા ડેવ’ ઉપનામ ધરાવતા લેખક પ્રફુલ્લ નંદશંકર દવેનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. તેઓ વાર્તાકાર તેમજ નવલકથાકાર તરીકે જાણીતા છે. ‘આગંતુક’, ‘તરંગિણીનું સ્વપ્ન’, ‘તહોમતદાર’ તેમના ટૂંકીવાર્તાના સંગ્રહો છે. તેમણે ‘ઈસુના ચરણે’ નામની લઘુનવલ પણ આપી છે. પરંપરા કે પ્રયોગ એવું કશું નામ પાડ્યા વિના એમણે પોતાની સર્જકતાને વિકસાવેલી. આકર્ષક ચરિત્ર-ચિત્રણ, સુરેખ વર્ણનકળા, સંવેદનને સહજ રીતે ભાષારૂપ આપવાની અનેરી રીત તેમના સાહિત્યના વિશેષો ગણાવી શકાય.

માણસનો જન્મ અને ઉછેર તો કુદરતને અધીન છે પણ સંસ્કાર અને શાલીનતા વ્યક્તિ પોતે પોતાની રીતે ઘડી શકતી હોય છે. આ વાર્તામાં લેખકે આ જીવનરહસ્યને સ્ફૂરાવી રહે એવાં વિષયવસ્તુ અને ચરિત્રોનું પ્રભાવક નિરૂપણ કર્યું છે. જન્મ, પ્રદેશ, કુળ કે નાતજાતનાં બંધનોથી પર એવું ગુણસંપન્ન અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે ખીલવી શકાય તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આ વાર્તા છે. કૃતિનાં કેન્દ્રવર્તી ચરિત્રોનાં મિલન, મુલાકાત, વાર્તાલાપ અને રહસ્યસ્ફોટ પર્યંત જળવાતી જિજ્ઞાસાને પોષવામાં, ચરિત્રચિત્રણના સૂક્ષ્મ આલેખનમાં, સ્થળવિશેષના વાતાવરણનાં ઝીણવટભર્યાં નિરીક્ષણચિત્રોમાં તેમજ લેખકની ચિત્રાત્મક લેખનશૈલીમાં આપણને એમની કળાસૂઝનો સહજ રીતે પરિચય થાય છે.

ગાંધીગ્રામના દરવાજે મને છોડી મોટર ધસમસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં મારું મન ધડકી ઊઠ્યું. પ્રશ્ન થયો : મેં એક મોટી મૂર્ખાઈ તો નથી કરી ને ? માત્ર એક જાહેરખબર વાંચીને, પત્રવ્યવહાર કરીને, પત્નીની પસંદગી કરવા હું છેક દક્ષિણમાં દોડી આવ્યો છું! થોડા વેરાન, થોડા શહેરિયા, પણ વધારે પડતા ગામઠી દેખાતા આ સ્થાનમાં વસતી યુવતી કેવી હશે ? આદર્શની ઘેલછામાં, લાગણીઓના ઊભરામાં કંઈ ઉતાવળિયું પગલું તો નથી ભરાઈ ગયું ને મારાથી?

મેં ચોમેર નજર દોડાવી. મજૂરો જેવા દેખાતા માણસો સિવાય બીજું કોઈ દેખાયું નહીં. ત્યાં મારી નજર નારિયેળનાં પાંદડાંથી છાયેલા છાપરાવાળી નજીકની કુટિર પર પડી. મેં તે તરફ ચાલવા માંડ્યું.

એ ગાંધીગ્રામના ડિરેક્ટરની ઓફિસ હતી. મારી પૃથ્થાના જવાબમાં એક તદ્દન સાદા ખાદીના લેબાસવાળા ભાઈ બહાર આવ્યા. મિસ પંકજમ્નો હું મહેમાન છું એ જાણતાં પોતે જ એમનું ક્વાર્ટર બતાવવા મારી સાથે ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં રહી રહીને, આસપાસ શાંત, ગરમ વાતાવરણમાં ચૂપકીથી ઊભેલાં અત્યંત સાદાં મકાનોને અવલોકતાં મારા મનમાં પ્રશ્ન સળવળવા માંડ્યો : ક્યાં હું મુંબઈનો રહેવાસી, ને ક્યાં આ સાદગીભર્યા જીવનમાં ઉછરેલી યુવતી! કેમ કરીને મેળ ખાશે? હું અસ્વસ્થ થવા માંડ્યો. ગાંધીગ્રામના ઝાંપે ઊતર્યો ત્યાં સુધી મુસાફરી દરમિયાન જે મધુર સ્વપ્નમાં રાચ્યો હતો તે એક ચિંતામાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું.

અમે એક લાંબા બરાક જેવા ઓરડીઓના બ્લોકને અંતે એકાએક અટક્યા. ત્યાં એક નાનું ઘર હતું. આંગણામાં સુંદર સફેદ સુશોભન આલેખેલું હતું. ‘આ સેલ્વી (કુમારી) પંકજમ્નું ગૃહ’, કહી એણે ઘેરા રાખોડી રંગથી રંગેલા સાદા પણ મજબૂત કમાડ પર ધીમેથી ટકોરા માર્યા. થોડી ક્ષણો માટે મારું હૈયું કેં વિચિત્ર ઊર્મિઓથી ધક્કધક્ થઈ ઊઠ્યું : કેવી હશે એ?

ને કમાડ ધીરેથી ખૂલ્યાં. એ ત્યાં ઊભી હતી.

‘આ તમારા મહેમાન લાવ્યો છું, બહેન.’

‘આવો, આવો. તમારો આભાર. ક્યારની તમારી રાહ જોઈને બેઠી હતી. ચોક્કસ ક્યા સમયે આવવાના છો એ તમે પત્રમાં જણાવેલું નહીં, એટલે હું ડિડિગલ લેવા આવી શકી નહીં. માફ કરશો. તમને કાંઈ તકલીફ તો નથી પડી ને? અંદર આવો. નારાયણજી, આભાર ફરીથી.’

“નમસ્તેજી” કહેતાં પેલા ભાઈએ વિદાય લીધી. મેં પણ તેમને ‘આભાર’ કહી શિષ્ટાચાર બતાવ્યો.

મારા પ્રસન્ન ચિત્તમાં કમાડ વચ્ચે ઊભેલી, એ નાજુક યુવતીની મૂર્તિ કંડારાઈ ગઈ હતી. મારી કલ્પનામાં વસેલી નારીને એ બહુધા મળતી આવતી હતી. અમુક રીતે એ વધુ આકર્ષક હતી એમ મને લાગ્યું. એ કોઈ સુંદર યુવતી નહોતી. એમ તો એ પણ મારી જેમ યુવાન વય વીતાવી ગઈ હતી. છતાં એ કોમલાંગ સ્ત્રીની નમણાઈ મોહક હતી. સહજ શ્યામ કહેવાય એવી એ યુવતીના મોં પર સદાય વિહરતું સ્મિત સામાને આત્મીય બનાવી દેતું હતું.

મીઠા, જરા ઘેરા અવાજે, દક્ષિણી એક્સેન્ટ સાથે એ ગુજરાતીમાં બોલી : ‘અહીં ખૂબ તાપ છે. હું તમને ઠંડું પાણી આપું. આવો, બેસો.’ એ રસોડામાં ચાલી ગઈ. હું આશ્ચર્યથી છળી મર્યો. એક મધુર સંતોષથી હું ગદ્ગદ બની ગયો.

ઓરડો નાનો હતો, સાદો હતો; પરંતુ ખૂબ ચીવટથી સજાવેલો હતો. ખાદીની ચાદરથી આચ્છાદિત ગાદીવાળી પાટ પર નાના-નાના જુદાજુદા આકારના તકિયા ખૂબ વ્યવસ્થિત ને કલાત્મક રીતે ગોઠવેલા હતા. ભીંતો પર ગાંધીજી, વિનોબાજી, સંસ્થાના ડિરેક્ટર વગેરેની છબિઓ હતી. એક નાની ચારપાઈ પાસે રૅટિયો ને પૂણીઓ પડ્યાં હતાં. મારા મન પર એક ઊંડી ઘેરી અસર પ્રસરિત બની. અચેતનમાં અત્યાર સુધી ભંડારાયેલી ‘સુખી ઘર’ વસાવવાની એષણા ધીમેધીમે સળવળવા માંડી. મીઠોમીઠો ક્ષોભ મેં પોતે જ અનુભવવા માંડ્યો.

પાણીનો પ્યાલો લઈને એ પાછી આવી ત્યારે મારી આંખો ને નાક બેઉએ એક તૃપ્તિ અનુભવી. કેશમાં ગૂંથેલી મોગરાની વેણીએ વાતાવરણને મીઠી સુગંધથી મહેકતું કરી મૂક્યું હતું. એણે પરિધાન કરેલી સાડી ખાદીની હતી એ માનવા મારું મન તૈયાર નહોતું. મોડર્ન પ્રિન્ટ્સને પણ લજાવે એવી, સુંદર આછા રંગોના મિશ્રણને અસ્તવ્યસ્ત વેરીને એ બનાવેલી હતી. ક્ષણેક્ષણે એ વ્યક્તિ મારા સમગ્ર વ્યક્તિત્વને કો અદૃશ્ય મજબૂત તાંતણાથી બાંધી રહી હતી. હું અસહાય બની એમાં બંધાતો જતો હતો; બલકે એ અસહાયતા ને બંધન મને ગમતાં હતાં.

એણે જ મૌન તોડ્યું : ‘મને ગુજરાતીમાં બોલતાં સાંભળીને તમને નવાઈ ઊપજી હશે! તમારા મોંના ભાવ જોઈ હું સમજી ગઈ હતી. હું ત્રણચાર વર્ષ વડોદરામાં રહી હતી. મારું M.Sc. Home Science મેં ત્યાં કર્યું હતું. ડિગ્રી લીધા બાદ મેં દોઢ-બે વર્ષ નર્સરીમાં નોકરી કરી હતી. બાળકોના સંપર્કમાં ભાષા શીખવાનું વધુ સહેલું બની ગયું હતું. મને ગુજરાત ગમી ગયું હતું — ને ગુજરાતીઓ પણ.’ કહી એ મીઠું મીઠું હસી. એને લગારે ક્ષોભ થતો હોય એવું એના વર્તન પરથી મને લાગ્યું નહીં. એની બોલવાચાલવાની ને વાતચીત કરવાની રીત એટલી સરળ, એટલી સ્વચ્છ ને એટલી મુક્ત હતી કે મારી વ્યગ્રતા થોડીથોડી ઓછી થવા માંડી હતી. ‘ગુજરાતીઓ પણ’ એ શબ્દો પાછળનો ભાવ ને સૂચન બેઉ હું સમજી ગયો હતો. મને એ ગમ્યાં હતાં.

મેં સ્વસ્થ બની બોલવા માંડ્યું : ‘મારી મુક્તમાં મુક્ત કલ્પનામાં પણ મને એ વિચાર નહોતો આવ્યો કે દક્ષિણમાં મને ગુજરાતી ભાષા સમજે એવી કોઈ વ્યક્તિની મુલાકાત થશે. સાચું કહું છું તમને : મારા આનંદનો પાર નથી. તમારી બોલીમાં જે મીઠાશ છે તે મેં કોઈ ગુજરાતીમાં સાંભળી નથી.’

‘તમારી વાત સાચી છે. પારકાને મોઢે બોલાતી આપણી ભાષા કાનને વધુ મીઠી લાગે છે.હં; હવે જુઓ. તમે થાકી ગયેલા લાગો છો. તાપ પણ ઘણો છે. લાંબી મુસાફરીમાં તમારી સગવડ પણ નહીં સચવાઈ હોય. હું તમને મહેમાનગૃહે લઈ જાઉં. ત્યાં તમે નાહીઘોઈને તૈયાર થાઓ. હું ભોજનનો પ્રબંધ કરું છું. પછી તમે બેચાર કલાક આરામ કરો. નમતી સાંજે હું તમને ગાંધીગ્રામની સંસ્થાઓનો અને ત્યાંની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવીશ.’

હું મનોમન બોલ્યો : કેવી સરસ ચતુરાઈ ! એકમેકનો પરિચય મેળવવાનો કેવો સરસ રસ્તો !

એક પછી એક ક્રિયાઓ પતાવતાં હું પંકજમૂની સ્મૃતિમાં ગાયબ થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે મારી હસ્તી ખોવાઈ ગઈ છે. એનું મોં, એનું રૂપ, એના હાવભાવ, એના બોલ, એની ચાલ, એની આગવી રીતો...એ...માત્ર...એ...કેવી મુક્ત ! કેવી સાદી ! કેવી સીધી ! કેવી નિખાલસ ! ક્યાંય ખોટી શરમ નહીં, કોઈ ખોટો દંભ નહીં, કશી છેતરામણી ચાલાકી નહીં. ઉઘાડી ચોપડી જોઈ લો; વાંચી લો, સમજી લો.

ત્યાં એક શંકા ઊઠી : રે ભાઈ, તું તો પ્રેમમાં પડી ગયો ! પણ... પણ...એનું શું ? તું એને સ્વીકાર્ય બનશે ? થોડી બેચેની થઈ. વિચારોમાં અટવાતાં મને ગાઢ ઊંઘ આવી ગઈ.

સાંજ મઝાની હતી. હું એની રાહ જોતો, ફરી ઉત્કંઠ બનતો લોબીમાં આંટા મારતો હતો. ને એ આવી. નમસ્કાર કરી એ

પગથિયા પર ઊભી થઈ રહી. હું એના આકર્ષક સ્વરૂપને જોઈ ખરેખર આભો બની ગયો. મને અનુભવ થયો કે હું કોઈ નવી જ વ્યક્તિને મળી રહ્યો છું.

સાદગીમાં પણ આટલી મોહક સુંદરતા ને કમનીયતા હોઈ શકે એનો ખ્યાલ મને જીવનમાં પહેલી વાર આવ્યો. મારું મન હર્ષવિભોર બની ઊઠ્યું; કારણ આ દેખાતું ખરબચડું જીવન, શહેરોના ઉપલકિયા ભપકાને ક્યાંય લજવે એવું ચીવટવાળું શોભનલબ્ધ હતું. ચોરસ ડિઝાઈનના તકતામાં ગ્રામપ્રતીકોની તપખીરિયા ને પોપટી રંગની ભાતથી શણગારેલી ખાદીની ઝીણી સાડીમાં એ સજ્જ હતી. કપાળમાં ગુલાબી રંગનો કંકુનો મોટો ચાંદલો હતો. લુખ્ખા ઢીલા વાળના આધુનિક સ્ટાઈલના અંબોડામાં ફૂલોની ગૂંથણી હતી. આછા બદામી રંગની પટ્ટીમાં લાલ મહોરાવાળી હાથે બનાવેલી ચંપલો હતી. ભભક ને મહકથી વાતાવરણ સચેતન બની ગયું હતું.

કેંક બોલવાનું, એની પ્રશંસા કરવાનું, એને આનંદિત બનાવવાનું મન થઈ ઊઠ્યું : ‘ખાદીની સાડી, ગ્રામવિસ્તાર, સાદાં માણસો — આ બધું આટલું સુંદર હોઈ શકે, એમાં આટલી શોભા હોઈ શકે, એનો ખ્યાલ જો હું ગાંધીગ્રામ ન આવ્યો હોત તો મને જીવનમાં કદીય ન આવત — ખરેખર, આ સાડી તમને સરસ દીપે છે.’ એ જરા શરમાઈ. એ લજજાને હું જોઈ રહ્યો.

પોતાને સંભાળી લઈ એ બોલી : ‘હજુ તમે બધી નાનીમોટી સંસ્થાઓની મુલાકાત લેશો અને એમની વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત થાશો ત્યારે તમને એની મહાનતા સમજાશે. ચાલો, તમને આ સંસ્થાનો પરિચય કરાવી દઉં.’

અમે સાથોસાથ ચાલવા માંડ્યાં. મારું મન આનંદના આવેગોથી ભરાવા માંડ્યું. એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું : ‘અહીંની ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ જોવા જેવી છે : Family Planning Institute, Rural Agricultural Institute, Music and Dance College અને છેલ્લે Home for Destitute Children. બીજા અનાથાશ્રમ જેવું નહીં, હોં ! ખૂબ સાઈન્ટિફિક ને સાઈકોલોજિકલ રાહ પર ઊભું કરેલું.’

‘અત્યંત સુંદર જગ્યા છે આ. નાની ટેકરીઓની ગોદમાં સંતાયેલું આ ગામ કમનીય છે.’

‘બધાંને આ ગામ ગમી જાય છે.’

‘એની અંદર રહેતાં માણસો પણ !’

એનું મોં લાલચોળ બની ગયું. એણે હાથરૂમાલ મોં પર દબાવ્યો : ‘હું તો બચપણથી આની પ્રીતમાં છું. બીજા કેટલાયે વિદેશીઓ અહીં સ્થિર થયા છે, બેચાર એકએક Instituteમાં છે. મોન્ટેસોરી સાથે કામ કરી ચૂકેલા એક અંતેવાસી Destitute Homeમાં છે.’

ચાલતાંચાલતાં એણે મને સંસ્થાના પાયાથી માંડીને અત્યાર સુધીના વિકાસની વાત કરી. આ સંસ્થા એટલે અમ્મા ને અપ્પાની જીવનકથની. ગાંધીના ચુસ્ત અનુયાયી ને અંતેવાસી અમ્મા ને અપ્પાએ આ જંગલમાં કેવું મંગલ કર્યું તેની રસપ્રદ કથા મેં સાંભળી. ગાંધીજીના આદર્શોની કેટલી નજીક રહી ડૉક્ટર અમ્મા ને પૈસાપાત્ર અપ્પાએ આ સંસ્થાને ઊભી કરી તેનું તેણે ભાવપૂર્વક બયાન કર્યું. ગામડાંના ઉદ્ધારમાં એનો ફાળો કેવો ને કેટલો છે તેનો અદ્ભુત ચિતાર આપ્યો. Family Planning ને Agricultural Instituteની પ્રવૃત્તિઓ ગામડાંનાં અભણ અને અબુધ માણસોને અવશ્ય આશીર્વાદ સમી લાગતી હશે એનો ખ્યાલ સહેજે મને આવી ગયો. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં સાધનોથી સજ્જ સંસ્થાઓ આ ગાંધીગ્રામમાં જોતાં મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આવી અપૂર્વ સંસ્થાનાં રચયિતા પતિ-પત્નીને જોવા મન ઉત્કંઠ બની ગયું.

સંગીત અને નૃત્યના હોલમાં પ્રવેશતાં જ હું અચકાઈને ઊભો રહી ગયો. દ્વાર આગળ જ પૂરા માનવકદની રંગીન તસવીર દીવાલ પર લટકતી હતી. એ કિશોરી પંકજમ્ હતી. મેં સપ્રશ્ન એની સામે જોયું.

‘હા; એક ભાઈએ વર્ષો પહેલાં બનાવી હતી. મેં ભરતનાટ્યમનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ સંસ્થા માટે પૈસા ભેગા કરવા અમે નાટ્યનર્તનનો કાર્યક્રમ લઈ આખા હિન્દમાં રખડતાં. અમ્મા ને અપ્પાને મારા પર અત્યંત સ્નેહ છે. એક ચિત્રકાર ભાઈએ સહજ જ ચીતરેલું.’

અમે એક મોટા હોલમાં પ્રવેશ્યાં. એક હૃદયંગમ દૃશ્ય જોવા મળ્યું. નાનાંનાનાં ભૂલકાંઓ નૃત્યના જુદાજુદા પોઝમાં પોતપોતાની પ્રેક્ટિસ કરી રહ્યાં હતાં. અમને જોઈને ત્યાંની આધેડ બાઈએ તબલચી પાસે થાપ મરાવી ને બધાં બાળકો શિસ્તબદ્ધ

પોતપોતાની મુકરર જગ્યાએ જઈ અમુક પોઝમાં સ્થિર થઈ ગયાં. બાઈ તોડા બોલવા માંડી ને એક મનોહર હલનચલનની ભાત બંધાવા માંડી.

મારા માનમાં એ ઘરની કલ્પના ઊઠવા લાગી : સ્વચ્છ, સુંદર જ નહીં, પણ સંસ્કારી ને કલાત્મક ગૃહની. પંકજમૂનું વર્તન એટલું સુશીલ હતું કે મારી બધી શંકાઓ એણે દૂર કરી નાખી.

ત્યાંથી નીકળી અમે સીધાં Destitute Homeમાં આવ્યાં. દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં એ બોલી : ‘અમને સહુને આ સંસ્થાનું બહુ જ ગૌરવ છે. અમે એને કલગીરૂપ સંસ્થા માનીએ છીએ. આ બાળકોમાંથી એક જૂથ પંકજમૂ બાજુ ધસી આવ્યું અને એને લગભગ મારાથી દૂર ઘસડી ગયું. પેલાં બાઈ મારી પાસે આવ્યાં. નમસ્કાર કરી બોલ્યાં : ‘તમને હવે પંકજમૂ થોડો વખત નહીં મળે. આજે બાળકો એને મળ્યાં નથી એટલે આ તક મળતાં એની સાથે થોડું ખેલી લેશે, મળી લેશે. ચાલો, હું તમને આ સંસ્થાનો પરિચય કરાવી દઈશ.’

એ એક અત્યંત મજાનું સ્થળ હતું. અનાથ બાળકો માટેનું તો સ્વર્ગ જ ગણાય. તદ્દન નાનાં બાળકોના રૂમમાં અમે પહેલાં ગયાં. ત્રણચાર શિક્ષિકાઓ અને આયાઓ બચ્ચાંઓની દેખભાળ રાખતાં હતાં. બધાંને નર્સિંગ ને મોન્ટેસોરી શિક્ષણની તાલીમ ત્યાં જ આપવામાં આવી હતી. પાંચદસ મિનિટ હું ત્યાં થોભ્યો. બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓનું ઘર્ષણ મારા મનમાં ચાલી રહ્યું હતું. સ્વચ્છ ને પ્રેમાળ વાતાવરણમાં ઊગી રહેલાં ફૂલો મને ખુશ કરી રહ્યાં હતાં; બીજી બાજુ એ એમનાં નિકટમાં નિકટનાં સંબંધીઓથી ત્યજાયેલાં હતાં એ જાણી હું અત્યંત વેદના ને દુઃખ અનુભવી રહ્યો હતો. એક જાડો, આનંદી બાળક ઘૂંટણિયાં ભરતો મારી પાસે આવ્યો. મેં એને ઊંચકી લીધો. એ ખિલખિલાટ હસી પડ્યો. એને નીચે મૂકીને અમે જવા માંડ્યું ત્યારે એ ઊંચે સાદે રડવા માંડ્યો. મારું અંતર દ્રવી ઊઠ્યું. અત્યંત ચોખ્ખી, વ્યવસ્થિત, બાળકોની શારીરિક ને માનસિક પ્રગતિ માટે બધી જ સામગ્રીથી સજ્જ એ રૂમો મારા ચિત્તમાં સદાયને માટે મઢાઈ ગયા.

બહાર મેદાનમાં આવ્યાં અમે. નાનાં બાળકો કિલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. એકાએક પ્રશ્ન ઊઠ્યો ને મેં પૂછી નાખ્યો : ‘માફ કરજો આ પ્રશ્ન પૂછવા માટે. ઉત્સુકતા નથી રોકી શકતો. આ બધાંનાં મા-બાપોથી તમે જ્ઞાત હો છો ? આ બાળકોને અહીં કોણ લાવે છે ?’

‘બધાં જ; ગરીબ-તવંગર, પુનિત-પાપી, દુર્જન-સજ્જન, જેનાય દિલમાં રામ વસ્યો હોય છે તે બાળકનું ગળું ટૂંપવાને બદલે કે રડાવતું છોડી દેવાને બદલે એને અહીં લઈ આવે છે. ગટરમાંથી, કૂવામાંથી, ઉકરડેથી, જંગલમાંથી — કેં કલ્પનામાં ન આવે એવી ગંદી જગ્યાઓમાંથી માણસો એમને બહાર કાઢી આપી જાય છે. કોઈક જ વખત અમને એમનાં માબાપોની જાણ થાય છે; મોટાભાગનાંની નથી થતી.’

અમે કિશોર-બ્લોક બાજુ આગળ વધતાં હતાં.

‘તમે આ બાળકોને કેવી રીતે તૈયાર કરો છો ? તેઓ એમની કમનસીબ દશાથી માહિતગાર હોય છે ? એ ઉંમરલાયક થાય ત્યારે નોર્મલ માણસની માફક આ દુનિયામાં જોડાઈ શકે છે ? સમાજ એમને કઈ રીતે સ્વીકારે છે ? તમારો અનુભવ શું કહે છે ?’

‘આ બાળકોને સર્વ રીતે તૈયાર કરવામાં અમે અમારાથી બને એટલું બધું કરીએ છીએ. એમની બુદ્ધિ ને બીજી શક્તિઓને લક્ષમાં લઈ એને લાયક તાલીમ આપવા અમે પૂરો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મોટા ભાગે સફળતા મળી છે અમને; પરંતુ કેટલાંક બાળકોની બાબતમાં અમે નિષ્ફળ પણ ગયાં છીએ. તમને એક નક્કર જ દાખલો આપું. તમે પંકજમૂના મિત્ર છો. પંકજમૂ એ આ સંસ્થાની આગવી સિદ્ધિ છે. તમે જાણો છો, એનું નામ અમ્માએ જાણીબૂઝીને આ રાખ્યું છે ? એ કાદવનું કમળ છે. એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે. અમને એનું મોટું ગૌરવ છે.’

મારી છાતીમાં ભયંકર કડાકો થયો !

‘આ સૌમ્ય ને શાંત છોકરીની જોડ શોધવી મુશ્કેલ છે. ભણવામાં એ ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ રહી છે એટલું જ નહીં, બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ એ મોખરે રહી છે. શું લેખન, શું નર્તન કે શું વક્તૃત્વ !’

‘એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે... એ કાદવનું કમળ છે... માટે એનું નામ પંકજમૂ છે...’ મારા મનમાં એ શબ્દો ઘોળાવા

માંડ્યા.

‘એનાં માબાપની તમને જાણ છે ખરી ?’ સહજ જ પ્રશ્ન થઈ ગયો મારાથી.

‘ના, એનાં માબાપ, સ્નેહીજનો, જે કંઈ ગણો તે આ સંસ્થા, ને એનાથી પણ અધિકતર એવાં અમ્મા ને અપ્પા.’

મારા હૃદયતલમાં સુપ્ત પૂર્વગ્રહો સળવળવા માંડ્યા : આને કેમ પરણાય ? એ કોણ હશે ? એની મા... જરૂર, પતિતા જ હશે. કેવોય વંશવેલો હશે! ઓહ! મારું મન કેવું વિરક્ત બની ગયું છે!

અમે કિશોર-બ્લોક આગળ આવી પહોંચ્યાં. નાના વાડામાં પંકજમ્ કિશોર-કિશોરીઓને સસલાંની સંભાળ કેમ લેવી એના પર સમજૂતી આપી રહી હતી. મારી સામે જોઈ એણે એક મોહક સ્મિત વેર્યું; પરંતુ શીત બની ગયેલા મારાથી સામું ન હસાયું.

તને એના પૂર્વજીવન સાથે શી નિસ્બત? એને જો. કેવી નિર્મલ, નિર્દોષ ને નિખાલસ! શું તું તારા પૂર્વગ્રહમાંથી મુક્ત નહીં બની શકે ?

પણ એની મા...મા...કોની સાથે ? કેવોય સંબંધ !

ભયંકર ગજગ્રાહ ચાલવા માંડ્યો મારા મનમાં. લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાંય મનમાં ઊઠતી એક પ્રકારની ઘૃણા હું કેમેય રોકી શકતો ન હતો; હૃદયને આળું બનતું અટકાવી શકતો નહોતો. ત્યાંથી ભાગી નીકળવાની વૃત્તિઓ જોર કરીકરીને ઊછળી રહી. હું મૂંગો બની ગયો.

અમે બેઉ ગેસ્ટ હાઉસ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. શાંત સંધ્યા રાત્રિ બની રહી હતી. ‘એકદમ શાંત બની ગયા તમે ?’

‘અમસ્તો જ.’

‘ડિસ્ટેન્ટ ડોમ જોયા પછી ઘણાંની આવી સ્થિતિ થઈ જાય છે.’

મારા મને એનામાં દોષ શોધવાની પેરવી કરવા માંડી; પરંતુ આછા અંધકારમાં એનો આકાર માત્ર આકર્ષક લાગ્યો. એના બોલમાં નરી સાલસતા અને પ્રેમાળપણું સંભળાયું. કંઈક ડાઘા શોધવાના મારા પ્રયત્નો નાકામયાબ બન્યા. સવારે જોઈ હતી જાણી હતી એથીય વધુ સારી આકર્ષક જણાતી હતી એ.

એ પણ ચૂપચાપ ચાલી રહી હતી. મને એવો સંદેહ થયો કે એના મનમાં પણ કોઈ જબરી ભાંજગડ ચાલી રહી છે. એકાએક એનો મધુર અવાજ રણકી રહ્યો : “જુઓ, મારે તમને એક અગત્યની વાત કહેવાની છે. તમે કોઈ પણ નિર્ણય લો એ પહેલાં એ વાત તમને કહેવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.” હું સમજી ગયો કે એ કંઈ વાત મને કહેવાની હતી. જીવનમાં કદીય નહોતું ધડક્યું એમ હૃદય ધક્કા થઈ રહ્યું. મારાં રોંગટાં રોમાંચ અનુભવી રહ્યાં.

‘મારું જીવન એક અનોખી કહાણી છે. મારું નામ મારી કથા કહી દે છે. મારે ઘર નથી, માબાપ નથી, સ્વજન નથી. દુનિયાના વહેવારની દૃષ્ટિએ જે ‘ગૃહ’ તમે હમણાં જોયું તે મારું સાચું ઘર છે. ત્યાંનાં સંચાલકો અને ભૂલકાંઓ મારાં સ્વજન છે, અમ્મા ને અપ્પા મારાં માબાપ છે. મારી નાત, મારું ગોત્ર, મારી જાતિ— કશાની મને ખબર નથી. હું કાદવનું ફૂલ છું. પણ મને હું રજમાત્ર હીન ગણતી નથી; બલ્કે મને એનું ગૌરવ છે.’ મારા પૂર્વગ્રહો ઓગળતા ગયા. રહીરહીને મારા હૃદયમાં પ્રશ્ન ઊઠી રહ્યો. કોઈ પણ સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની કલુષિત વાત શું આ રીતે મને કહી હોત ખરી? આ ઉદાત્ત સંસ્કારની નિશાની નથી શું? આ ખાનદાની નથી શું? હું ઊર્મિલ બની ગયો. પંકજમ્ની સુંદરતા, એના અવાજની મીઠાશ ને આત્મીયતા, એના દેહની સુગંધ, એના વ્યક્તિત્વની આકર્ષકતા — બધું મારા મનમાં તરી રહ્યું.

“એક વાત પૂછું તમને ?” હું બોલ્યો; ને એ અટકી ગઈ.

“તમે મને સ્વીકારશો, સેલ્વી પંકજમ્ ?” મેં કાંપતા સ્વરે પૂછ્યું.

“શું ?...શું ?...સ્વી...? ના, હા” એ હર્ષના અતિરેકથી થોથવાઈ ગઈ. એ ગળગળી બની ગઈ. એનો અવાજ ગળામાં ઘૂંટાઈ ગયો. એની વાચા મૌન બની ગઈ. એણે નજીક આવી મારા હાથ પકડી લીધા. એની આંખમાંથી આંસુ સરી રહ્યાં હતાં. મારું હૈયું દ્રવી ઊઠ્યું. એ થોડી સ્વસ્થ બની બોલી : “સાચે તમે મને સ્વીકારશો ? હું આ ઉત્તર માટે તૈયાર નથી. તમે મને

ચૂપચાપ તરછોડી અહીંથી ચાલ્યા ગયા હોત તો તે વધુ સ્વાભાવિક લાગત. એમ ઘણા ચાલ્યા ગયા છે. તો હું પણ ડોક ઉન્નત કરી, ખભા ઉછાળી, અભિમાનથી ચાલી નીકળી હોત. બીજે દિવસે બધું વીસરી પણ ગઈ હોત; પરંતુ આ નથી માની શકતી. આ પળ માટે વર્ષોથી થોભી છું. મેં એની આશા બિલકુલ મૂકી દીધી હતી. ત્યારે...ત્યારે એ સૌભાગ્યની ઘડી આમ અચાનક આવીને ઊભી રહી છે. નથી જીરવાતી એ મારાથી.”

મેં એનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં. એણે મારા હાથ આંખે દાબી દીધા. મને લગભગ ઢસડતી એ બોલી : ‘ચાલો, જલદી ચાલો. અમ્મા ને અપ્પાને સમાચાર આપીએ ને એમના આશીર્વાદ લઈએ.’

મોગરાની મીઠી મહેક વાતાવરણમાં પ્રસરતી મેં અનુભવી.

(‘આગંતુક’)

શબ્દ-સમજૂતી

કુટિર ઝૂંપડી; બરાક બરેક, સિપાઈઓને રહેવાની ઓરડીઓની લાંબી હાર; આલેખેલું ચીતરેલું નમણાઈ લાવણ્ય, રૂપાળાપણું; એક્સેન્ટ સ્વરભાર; નર્સરી (અહીં) બાલવાડી; મોન્ટેસોરી બાળકેળવણીની નૂતન પદ્ધતિના આદ્યપ્રણેતા માદામ મોન્ટેસોરી; ડેસ્ટિટ્યૂટ હોમ નિરાધાર બાળકો માટેનો આશ્રમ.

રૂઢિપ્રયોગ

ભાંજગડ ચાલવી મનોમંથન અનુભવવું; થોથવાઈ જવું ભાવાવેશમાં બોલી ન શકવું; ગળગળા થઈ જવું રડમસ થઈ જવું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગાંધીગ્રામમાં પ્રવેશતાં જ નાયકને શો પ્રશ્ન થયો?
- (2) અનાથ બાળકોની મુલાકાતથી નાયકને નાયિકા વિશે શો વિચાર આવ્યો?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સેલ્વી પંકજમ્ એ નાયકનું સ્વાગત કેવી રીતે કર્યું?
- (2) નાયિકાને જોતાં નાયકે શાં-શાં અનુમાનો કર્યાં?
- (3) મોટા હોલમાં પ્રવેશતાં નાયકને કયું દૃશ્ય જોવા મળ્યું?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘પંકજમ્’ની હકીકત જાણ્યા પછી નાયકે કયું મનોમંથન અનુભવ્યું?
- (2) ‘સેલ્વી પંકજમ્’નું ચરિત્ર-ચિત્રણ કરો.
- (3) ડેસ્ટિટ્યૂટ હોમમાં બાળકોની સંભાળ અને તાલીમ વિશે નોંધ તૈયાર કરો

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ઈલા ડેવની ‘તમને ગમીને?’ ટૂંકી વાર્તા સાથે આ વાર્તાની તુલના કરો.
- આ એકમનું નાટ્યરૂપાંતર તમારી રીતે કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘ઓરડો નાનો હતો, સાદો હતો; પરંતુ ખૂબ ચીવટથી સજાવેલો હતો.’

આ વિધાનમાં લેખકે ઓરડાની વિશેષતાઓને લાઘવથી બતાવવા વાક્યસંક્ષેપ કર્યો છે. ખરેખર આખું વિધાન આમ થાય.

‘ઓરડો નાનો હતો. ઓરડો સાદો હતો પણ ઓરડો ખૂબ ચીવટથી સજાવેલ હતો.’

આ રીતે આ લેખક ટૂંકીવાર્તામાં બને એટલું લાઘવથી બયાન કરે છે, તેનો ખ્યાલ આ ટૂંકીવાર્તામાં તમને વારંવાર આવશે.

ખરેખર તો ‘મીઠાશ’ એ દ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય છે પણ નીચેનું વિધાન વાંચો.

‘મારા આનંદનો પાર નથી. તમારી બોલીમાં જે મીઠાશ છે તે મેં કોઈ ગુજરાતણમાં સાંભળી નથી.’

તમે નોંધો કે ગુજરાતી ભાષામાં આવા પ્રકારના ઈન્દ્રિયવ્યત્યય વારંવાર થાય છે. દા.ત., માર ખાધો. મજા ચાખી વગેરે.

તમે જોઈ શકશો કે આ વાર્તા ત્રીજો પુરુષ એકવચન ‘હું’ થી કહેવાઈ છે. નાયક પોતે કથક છે પણ આ વાર્તામાં ઘણા સંવાદો અવતરણમાં મુકાયા છે તે શા માટે તેનો તમે ખ્યાલ મેળવો. ‘એ આ સંસ્થાનું ફરજંદ છે... એ કાદવનું કમળ છે... માટે એનું નામ પંકજમ્ છે...’ આ ત્રણ વિધાનો અધૂરાં શા માટે મુકાયાં છે તેનો ખ્યાલ મેળવો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરતી ગ્રામસંસ્થાઓની નોંધ કરાવી, એકાદ સંસ્થાનો, એનાં હેતુ-પ્રવૃત્તિનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરાવો. શક્ય હોય તો વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરો.
- વિદ્યાર્થીઓને પ્રકાશ આપ્ટે લિખિત આત્મકથા ‘પ્રકાશની પગદંડી’ પુસ્તક વાંચવા આપો.
- જીવનમાં સાદાઈનાં મૂલ્ય વિશે નોંધ તૈયાર કરાવો.

“હે ચક્રવર્તી ! આ જગ્યાએ જ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી, આજીવન બ્રહ્મચારિણી, સર્વવત્સલા સરસ્વતીનું ઉપાસના-સ્થાન છે, એટલે અહીંની શાંતિને અભંગ રાખવા માટે તારા સપ્તસિંધુઓનું જળ પીધેલા ઘોડાને અહીં બહાર જ વિશ્રામ દેજે. તારા દેદીપ્યમાન અસ્ત્રશસ્ત્રનો ભાર અહીં જ રથમાં ઉતારી નાખજે. તારા રાજવી મદમર્દનનો અહંભાવ અહીં જ મૂકીને... આ અંતર્વેદીમાં પગ મૂકજે.”

(દીપનિર્વાણ)

— ‘દર્શક’

